

İRADƏ SULTANOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
İstiqlaliyyət küç
irada@mail.ru

AZƏRBAYCAN VƏ FARS DILLƏRİNİN TİMSALINDA DILLƏRİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ HAQQINDA

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycan və fars dillərinin timsalında dillərin qarşılıqlı əlaqəsi, Azərbaycan ədəbiyyatı, tarixi və mədəniyyəti haqqında ətraflı məlumat verilir. Bundan əlavə Azərbaycan dilinin tarixi mənbələrə əsaslanan qısa tarixi göstərilmişdir. Məqalənin əsas qayəsini Azərbaycan və fars dillərinin qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanan linqvistik təhlil təşkil edir. Məqalədə fars dilinə keçmiş Azərbaycan-türk mənşəli sözlər tədqiq olunur. Araşdırmalar görkəmli Azərbaycan alimləri və yazıçılarının elmi və bədii əsərlərinə istinadən aparılmışdır.

Azərbaycan xalqının mədəniyyət tarixi qədim və çox zəngindir. Xalqımızın mədəniyyəti uzun illər böyük inkişaf yolu keçərək bugünkü vəziyyətə gəlib çatmışdır. Azərbaycan müstəqil dövlət olduğdan sonra bu zəngin mədəniyyətin daha geniş bir şəkildə tədqiq olunması və öyrənilməsinə başlanılmışdır. Belə ki, mədəniyyətimizin ayrı-ayrı sahələrinə – tarix, yazılı və şifahi ədəbiyyat, dilçilik, etnoqrafiya, incəsənət və s. aid bir çox tədqiqatlar aparılmış və qiymətli əsərlər yaradılmışdır. Sevin-dirici haldır ki, bu proses günümüzdə də geniş vüsət almış və qeyd olunan bu sahələrə aid yeni-yeni əsərlər yaradılmaqdadır. Lakin bununla yanaşı, yuxarıda göstərilən elm sahələrinə aid bir çox məsələlər, problemlər vardır ki, bu gün alimlərimiz tərəfindən öz həllini, tədqiqini gözləyir.

Açar sözlər: fars dili, alınma sözlər, dil, Azərbaycan dili, dilçilik, dil tarixi, ədəbiyyat, fonetika, leksika

Dilin inkişafı və təkamülü onun əsas keyfiyyətləridir və çox mürəkkəb anlayışlardır. Dilin inkişafı müxtəlif səbəblərlə bağlıdır. Çünki dilin inkişafının öz spesifik xüsusiyyətləri vardır. Dillər öz inkişaflarında dialektikanın ümumi qanunlarına da tabe olur. Cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar təbii ki, təfəkkür də inkişaf edir. Dil təfəkkürlə sıx bağlı olduğundan onunla inkişaf edərək təkmilləşir. Dilin inkişafı, təkmilləşməsi və dəyişməsi qaydaları həmişə dilçilik elminin diqqət mərkəzində olmuşdur. Dilin inkişafı dedikdə dilin tərkib hissəsini təşkil edən səslərin, sözlərin, söz birləşmələrinin, şəkilçilərin və qrammatik əlaqələrin, onun müxtəlif komponentlərinə məxsus ünsürlərin müntəzəm olaraq dəyişməsi və zənginləşməsi nəzərdə tutulur. Görkəmli rus alimi Serebrennikov yazır ki, dilin inkişafının iki tərəfi vardır: dilin xa-

rici mühitin təsiri ilə inkişafı və dilin daxili inkişafı. İstənilən dilin inkişafında bu amillər bir-biri ilə sıx bağlıdır (8,198).

Dilin xarici mühitin təsiri ilə inkişafında dillərin qarşılıqlı əlaqəsi əhəmiyyətli dərəcədə ciddi rol oynayır. Məlum olduğu kimi, cəmiyyət yarandığı dövrdən başlayaraq insanlar bir yerdə qalmamış, miqrasiyalar nəticəsində yer üzünə səpələnmişlər. Məhz bu dövrdən, yəni ilk insan yerdəyişmələri, qəbilələr və tayfa-lar arasında ibtidai əlaqələrdən başlayaraq dillər arasında da müəyyən əlaqələr yaranmışdır. Bu əlaqələri, yəni sosial və dil əlaqələrini bir-birindən ayırmaq olmaz. Məhz cəmiyyət və dil qarşılıqlı olaraq biri digərinin inkişafında katalizator rolunu oynamış, onun inkişafında stimulyerici amil olmuşdur. Dilçilik ədəbiyyatında dilin inkişafından danışarkən dildaxili (intralingvistik) və dilxarici (ekstralingvistik) amillərdən danışılır. Qeyd etdiyimiz kimi, dillərin qarşılıqlı əlaqəsi məhz dilxarici amillərə daxildir. Bu amillər isə ümumilikdə bütün sosial əlaqələri əhatə edir. Dillərarası əlaqələrin yaranma səbəblərindən danışarkən ilk növbədə dillərin tarixi inkişaf yoluna nəzər yetirmək və cəmiyyətin inkişafında onun rolunu müəyyənləşdirmək lazımdır.

Müxtəlif sistemli dillərin bir-biri ilə əlaqəsi tarixi bir proses olub, tarixi-mədəni əlaqələr və dövlətlərarası münasibətlərlə, elmi-texniki tərəqqi, elm sahələrinin inkişafı və s. ilə bağlıdır. Dillərin bir-birinə təsiri tarixi-mədəni, siyasi-sosioloji prosesin tərkib hissəsidir. Tarixi faktlar göstərir ki, türk xalqları təşəkkül dövründən ta bu günə qədər müxtəlif xalqlar, o cümlədən də farslar və şərq slavyan xalqları ilə birgə, yanaşı yaşamış, yaxın əlaqə və münasibətlər qurmuş, bir-birinin söz ehtiyatından faydalanaraq istifadə etmişlər. Ümumiyyətlə, başqa dillərdən ləksik vahidlərin alınması dilin inkişaf etdirilməsi üsullarından biridir və bu proses müxtəlif xalqların və dövlətlərin bir-birinə qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir.

Geniş bir coğrafiyanı əhatə edən vətənimiz Azərbaycan Şərqlə Qərbin qovuşduğu, böyük ticarət yollarının üzərində, bir sözlə, nəhəng mədəniyyətlərin qovuşduğu bir məkanda yerləşir. Avropa və Şərq mədəniyyətlərinin sanki bir görüş, qarşılaşma, qaynaşma yeri olan Azərbaycan zaman-zaman böyük dövlətlərin, imperiyaların işğalına məruz qalsa da, fərqli mədəniyyətlərə, müxtəlif xalqlara da ev sahibliyi etmişdir. Qeyd olunduğu kimi, böyük ticarət yollarının kəsişməsində, tarixi İpək yolunun üstündə yerləşən Azərbaycan buraya gələn müxtəlif xalqların, onların mədəniyyətlərinin, adət-ənənələrinin, dillərinin, dinlərinin də görüşdüyü, qaynaşdığı bir məkan olmuşdur. Belə ki, Azərbaycanın coğrafi, strateji, ticari əhəmiyyəti, təbii gözəlliyi və burada istehsal edilmiş sənətkarlıq məhsulları, təbii qaynaqlar, yerli xammallar haqqında Avropa, Yunanıstan, Roma, ərəb, İran, Türkiyə-tan, Çin səyyahları öz əsərlərində geniş və qiymətli məlumatlar vermişlər. Biz bu əsərlərdə xalqımızın mədəniyyəti, tarixi, ədəbiyyatı, incəsənəti ilə yanaşı, dili ilə də bağlı dəyərli məlumatlara rast gəlirik. Həmin əsərlərdə Azərbaycan xalqının digər xalqlarla, millətlərlə qarşılıqlı münasibətlərinə, dostluq əlaqələrinə aid geniş materiallar da yer almaktadır. Bu da onu göstərir ki, Azərbaycan xalqı hər zaman digər mədəniyyətlərə, dinlərə qarşı dözümlülük göstərmiş və hər zaman tolerant bir xalq olmuşdur. Bundan

əlavə, qeyd olunan bu tip əsərlər xalqımızın tarixini, dilini, ədəbiyyatını öyrənmək baxımından da qiymətli mənbə sayılaraq tədqiqatlara cəlb olunmalıdır.

Digər tərəfdən, Azərbaycan coğrafi baxımdan dünya ticarət yolunun mərkəzində yerləşdiyi üçün bu ölkəyə sahib olmaq bütün böyük dövlətlərin arzusu olmuşdur. Sasani imperiyasından başlayaraq ərəb xilafəti də daxil olmaqla XVI əsrə qədər Azərbaycan müstəqil olmamış, dilimiz də dövlət dili səviyyəsinə qalxmamışdır. Fars hökmlərliyi zamanında saraylarda fars dilində danışılmış, ərəb dili həmişə elm dili olmuş, türk dili isə danışq dili kimi səciyyələndirilmişdir. Ona görə də həm farsların, həm də ərəblərin dilindən məcburi yolla dilimizə müəyyən sözlər keçmişdir. İkinci mərhələdə isə Rusiya ön plana keçmiş, rus üsul-idarəsi Azərbaycanda hakim olunca dilimizə xeyli söz daxil olmuşdur. Dil bir müddət bu prosesləri yaşadığından sonra ictimai-iqtisadi formasiya dəyişdi, Sovet imperiyası quruldu. Bu zaman da Azərbaycan dilinə külli miqdarda sözlər keçdi. Beləliklə, böyük bir zaman kəsiyi ərzində dilimizə daxil olmuş bu sözlər bu gün ya alınma sözlər səviyyəsində dilin bütün yaruslarında mənimsənilmiş, ya da öz mövqeyini qoruya bilməyərək arxaikləşib dildən çıxmışdır. Sovet imperiyası dağıldığından son-ra isə Avropanın qapıları Azərbaycana açıldı və təkcə türk dilinin deyil, Avropa dillərinin də , ən başlıcası isə ingilis dilinin dilimizə təsiri gücləndi.

Müasir anlayışla Azərbaycan dili azərbaycanlıların ana dilidir. Son sayıma görə, Azərbaycan Respublikasında 10 milyona yaxın azərbaycanlı bu dildə danışır. Keçmiş SSRİ-nin müxtəlif yerlərində, xüsusilə 30-cu illərdəki sürgünlərlə bağlı Orta Asiya respublikalarına köçmüş xeyli azərbaycanlı öz ailə dairəsində bu dildən istifadə edir. Son məlumat təsdiqləyir ki, keçmiş SSRİ respublikalarında, Azərbaycan Respublikası da daxil olmaqla, bütünlükdə 12 milyon azərbaycanlı öz ana dilini işlədir. Bundan başqa, hazırda İranda 30 milyondan çox, Türkiyədə 1,5 milyon, İraqda 500 min, Almaniyada 190 min, ABŞ-da 150 min, Fransada 70 min, İngiltərədə 60 min, Norveç, Danimarka və Hollandiyada 100 min, Hindistan və Pakistanda 30 min, Avstriyada 15 min, Avstraliya və Yaponiyada 2,5 min azərbaycanlı var və bunlar da, əsasən, toplu halında yaşadıkları üçün bir-biri ilə ana dilində ünsiyyət saxlayır, hətta bəzi ölkələrdə öz dillərində qəzet çap edirlər. Beləliklə, bu gün Azərbaycan dili dünyada 50 milyondan artıq azərbaycanlıya xidmət göstərir. Bundan başqa, bu dil Azərbaycan Respublikasında yaşayan talışların, tatların, ləzgilərin, ingiloyların, udilərin, qırızların və başqa azsaylı

xalqların ikinci dili, gürcülərin, rusların xeyli qisminin respublikamızda ümumi-siyyət vasitəsidir (2, 40).

Tarixən türkcə – türk dili kimi bilinən Azərbaycan dilini XIX əsrdən 1920-ci ilə qədər Rusiyada və onun vasitəsilə Avropada bu adlarla da tanımışlar: tatar dili, türk-tatar dili, Azərbaycan-tatar ləhcəsi, tatar dilinin Qafqaz ləhcəsi, türk Azərbaycan dili. “Azərbaycan dili” adı ilk dəfə XI əsrdə Xətib Təbrizi ilə bağlı məlumatda çəkilir. Xətib məsciddə Əbu-l-Əla Məəridən dərs alarkən təbrizli eloğlusu ilə rastlaşır və müəlliminin icazəsilə ilə dərstdən ayrılıb onunla söhbət edir: “Ayağa qalxdım və azəri

dilində onunla xeyli söhbət edib məni maraqlandıran hər şeyi ondan soruşdum. Elə ki, qayıdıb Əbu-l Əlanın yanında oturdum, məndən soruşdu: “Bu hansı dil idi? Dedim: Bu, Azrəbican əhalisinin dilidir”. VII əsrdən məlum olan mənbələrdə ərəblər Azərbaycana “Azrəbican” demiş və sifət məqamında həmin sözü “azrəbi” şəklində işlətməmişlər. Beləliklə, Xətib Təbrizinin söylədiyi “Azrəbican əhalisi” müasir mənada azərbaycanlılar, “azrəbi dili” isə Azərbaycan dili deməkdir. Təbii ki, XI əsrdə Azərbaycan ölkəsində əhalinin danışdığı dil bizim bu gün tanıdığımız Azərbaycan-türk dilinin həmin konkret tarixi mərhələdəki mövcudluğudur. Onu başqa etnik mənşəyə yazmağın heç bir elmi məntiqi yoxdur. Dilimiz, ümumiyyətlə, türk dili kimi tanınsa da, görünür, hələ ilk orta əsrlərdən hansı dairələrdəsə, ona Azərbaycan dili də demişlər və bu ənənə sonralar da yaşamışdır. XIX əsrdəki Azərbaycan-tatar ləhcəsi (burada tatar sözü türkün tam qarşılığıdır); türk-Azərbaycan dili və “Kəşkül” qəzetində bilavasitə işlənən “Azərbaycan dili” kimi söz anlayışları göydəndüşmə olmayıb, məhz həmin tarixi gəlişin nəticəsidir. Sovetlər dövründə “Azərbaycan dili” termini 1936-cı il konstitusiyası ilə qanuniləşdirilərək işlənməyə başlanmış və bu dilin öz qədim adı ilə - “türk dili” kimi adlanması qadağan olunmuşdur (6, 38; 2, 41).

Azərbaycan dili morfoloji quruluşuna görə aqqlütinativ dildir, mənşəyinə görə türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna daxildir (2, 42).

Böyük bir xalqın dili olan Azərbaycan dilində tarix boyu “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” dastanları kimi şifahi xalq ədəbiyyatına mənsub abidələrlə yanaşı Nəsimi, Füzuli, Vəqif kimi şairlərin, söz ustalarının müəllifliyində böyük əsərlər, yazılı abidələr yaranmışdır və bu dilin qüdrəti, geniş imkanları nümayiş olunaraq bəşər sivilizasiyasında öz layiqli yerini tutmuşdur.

Azərbaycan xalqının tarix boyu qonşuluq və qarşılıqlı mədəniyyət, ticarət və s. mübadiləsində yaşadığı xalqlar isə, əsasən, İran coğrafiyasında yaşayan farsdilli xalqlar olmuşlar. Qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan xalqı və farsdilli xalqlar uzun tarixi keçmişə dayanan qonşuluq münasibətlərinə malikdirlər və bu iki xalqın tarixi keçmişi təkcə onların qonşuluq münasibətləri ilə məhdudlaşmır. Belə ki, bu geniş coğrafiyada dövlət hakimiyyəti tarixin müxtəlif dövrlərində bəzən farsların, bəzən də azərbaycanlıların əlində olmuşdur. Bu da mədəniyyətin, incəsənətin, ədəbiyyatın qarşılıqlı təsiri ilə yanaşı, bu xalqların dillərinə də təsirsiz ötürməmişdir.

Farsdilli xalqların yaratdığı zəngin mədəniyyət və ədəbiyyat Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbiyyatı ilə yanaşı, Azərbaycan dilinə də böyük təsir göstərmiş və bu dilin söz arsenalının genişlənməsində, zənginləşməsində fars dili çox böyük rol oynamışdır. Azərbaycan dilinə fars sözlərinin daxil olması, əsasən, XIII-XIV əsrlərdən başlamışdır. Bu proses ərəb dilinin getdikcə öz nüfuzunu itirməsi və fars dili təsirinin Qafqazda güclənməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Dilimizdəki fars sözləri öz kəmiyyətinə görə ərəb sözlərindən azdır və bunların çoxu dilimizə, əsasən, bədii ədəbiyyat vasitəsilə daxil olmuşdur.

Hər bir dildə olduğu kimi, Azərbaycan dilinin də özünəməxsus fonetik sistemi və qrammatik quruluşu vardır. Sözləmə prosesində dilimizin fonetik sistemi və qram-

matik quruluşuna uyğun gələn sözlər alındığı dildə olduğu şəkildə, yəni də-yişdirilmədən, eyni ilə götürülür. Bu cür sözlərə dəyişiklik edilmədən mənimsənilən sözlər deyilir. Alınma söz keçdiyi dilin sözlərindən fərqləndikdə həmin dilin fonetika və qrammatikasının müqavimətinə rast gəlir, az və ya çox dərəcədə dəyişikliyə uğrayır. Bu cür sözlər isə dəyişiklik edilərək mənimsənilən alınma sözlər adlandırılır. Akademik A.Qurbanov bu sözlərdən danışarkən onları həm fonetik, həm semantik, həm də qrammatik cəhətdən dəyişməsinə görə üç qrupa bölür. Müəllif fonetik cəhətdən dəyişmə deyərək sözlərdə bir səsin başqası ilə əvəz edilməsi, səs-düşümü, səsartımı kimi fonetik hadisələri nəzərdə tutur. Semantik dəyişmələrə gəlincə, Azərbaycan dilinə keçmiş bəzi sözlər mənbə dildəkindən fərqli, yeni mənada işlənir. Məsələn, fars dilində “yolunu azmış” mənasında işlə-nən “qomrah” sözü Azərbaycan dilində “gümrah, sağlam” mənasında, “başıbağlı” mənasında işlə-nən “sərbəst” sözü isə dilimizdə “müstəqil, azad” mənasında işlə-nir. A.Qurbanovun semantik dəyişmələr barədə də fikirləri çox maraqlıdır. Alim yazır ki, bəzi alınma sözlər mənbə dildə müəyyən əşya anlayışını ifadə etdiyi halda, bi-zim dilimizə keçdikdən sonra ancaq xüsusi şəxs adını bildirir. Məsələn, “Xurşid” sözü farsca “günəş” deməkdir, Azərbaycan dilində isə qadın adı ifadə edən xüsusi isimdir. Tədqiqatçı alim alınma sözlərdə qrammatik dəyişməni isə belə şərh edir: 1) mənbə dildəki bu və ya digər nitq hissəsinə aid olan söz alınma nəticəsində keç-di-yi dildə başqa nitq hissəsinə çevrilir. Məsələn, “güzəran” sözü fars dilində “ke-çən” deməkdir, özü də feli sifətdir. Azərbaycan dilində isə bu söz “yaşayış” məna-sında işlə-nir və nitq hissəsinə görə isim olur; 2) bu və ya başqa söz mənbə dildə müstəqil söz olduğu halda, başqa dilə keçəndə şəkilçiləşir. Məsələn, “şünas” və “xana” sözləri fars dilində müstəqil mənaya malik olduğu halda, bizim dilimizdə şəkilçi kimi işlə-nir (6, 232-233).

Məhz bunlara görə uzun zaman belə düşünülmüşdür ki, yalnız Azərbaycan dili fars dilindən sözlər almışdır. Lakin bu heç də belə deyildir. Zaman-zaman Azərbaycan dilindən də fars dilinə bir çox sözlər keçmişdir. Bildiyimiz kimi, dünyada “təmiz dil” yoxdur. Hər bir dil ona təsir göstərən müxtəlif faktorlar qarşısında digər dillərdən sözlər qəbul etmişdir. Bu faktorlardan işğal, üstün mədəniyyət, elmi inkişaf, ticarət, hərbi əməkdaşlıq, sosial yaxınlaşma, incəsənət və s. kimi səbəbləri misal göstərə bilərik.

Azərbaycan və fars dillərinin qarşılıqlı əlaqəsi mövzusu olduqca maraqlı və mühüm bir məsələdir. Bu sahə zaman-zaman bir çox alimlər tərəfindən tədqiqat obyekti olaraq ələ alınmış və bununla bağlı bir çox samballı, qiymətli əsərlər yazılmışdır. Belə ki, fars dilində mövcud olan türk sözləri ilə bağlı ilk məlumatı Mahmud Kaşğarinin “Divani lüğətit-türk” əsərində rast gəlirik (5). Sonrakı dövrlərdə bu sahəyə aid yazılmış başqa bir mənbə isə H. Zərinəzadənin “Fars dilində Azərbaycan sözləri” əsəridir (3). Bundan başqa bu sahəyə aid qələmə alınmış digər bir mənbə kimi Dürdanə Rəhimovanın “Müasir fars dilində Azərbaycan-türk sözləri” əsərini də qeyd etmək olar (4). Adları qeyd olunan bu əsərlərdə bir çox məsələlərə aydınlıq gətirilsə də, bu sahədə öz həllini gözləyən problemlər hələ də mövcuddur və daha yeni məsələlər də gün keçdikcə ortaya çıxır. Çünki dil canlı orqanımızdır və hər gün inkişaf et-

məkdədir. Bununla yanaşı, qeyd olunan bu əsərlərdə fars və Azərbaycan dillərinin qarşılıqlı münasibətlərindən yaranan məsələlərin müəyyən bir hissəsi tədqiqata cəlb edilmişdir.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, müəyyən dövrdə yalnız fars dilindən Azərbaycan dilinə sözlərin keçdiyi düşünülmüşdür. Bu fikrin isə yanlış olduğunu ilk dəfə elmi şəkildə H. Zərinəzadə yazmış və təxminən 600 sözün Azərbaycan dilindən fars dilinə keçdiyini qeyd etmişdir (3). Onun tədqiq etdiyi dövr isə azərbaycandilli Səfəvilərin (1499-1736) geniş bir coğrafiyada hakimiyyətdə olduğu zaman dilimini əhatə edir. Lakin sonrakı dövrlərdə fars dili inkişaf etmiş, başqa dillərdən bir çox sözlər almışdır. Təsadüfi deyil ki, bu gün müasir fars dilində işlədilən samovar, şofer, fəlsəfə, cəbr, dashboard (dishboard), fiyuz (fuse), helikopter qayçı, otaq və s. kimi kəlmələr rus, fransız, ərəb, yunan, ingilis və Azərbaycan dillərindən alınmışdır.

Türk mənşəli sözlər fars dilinə islamdan əvvəlki dövrlərdə keçməyə başlamışdı. Sonrakı dövrlərdə türk dillərindən alınma sözlərin sayı xeyli artmışdı. Hətta Əsədi Tusinin fars-dəri dilinin inkişafının ilkin mərhələsinə aid olan və ən qədim lüğətlərdən biri sayılan “Lüğəti fors” əsərində belə çaroq (çarıq), somaq və bir çox başqa türk mənşəli sözlər öz əksini tapmışdır. Xüsusilə də, Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan dilindən fars dilinə keçən sözlərin miqdarı xeyli artmışdı. Tədqiqatçılar, o cümlədən də A.S.Zərinəzadə özünün “Azerbaydjanskiye slova v persidskom yazıke” əsərində qeyd edir ki, o dövrün tarixi-ədəbi əsərlərində əvvəlki

dövlərə nisbətən daha çox Azərbaycan sözləri işlədilmişdir.

Dillərin qarşılıqlı əlaqəsini və bu mövzuda alınma sözləri incələyərkən dillərin daxili inkişaf qanunlarına diqqət etmək lazımdır. Belə ki, dilin daxili inkişaf qanunları dedikdə buraya dilin leksikası, qrammatik sistemi, fonetikası, fonetik sistemdə baş verən səs dəyişmələri, sözlər və söz birləşmələrində baş verən dəyişmələr, yeni məna çalarları nəzərdə tutulur. Qeyd olunan bütün bu dildaxili qanunlar, dəyişikliklər məhz Azərbaycan dilindən fars dilinə keçən sözlərdə geniş şəkildə müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, bu qanun və dəyişikliklər nəticəsində fars dilinə keçmiş bir çox Azərbaycan sözləri fərqli mənalar qazanmışdır. Məsələn, Azərbaycan dilində yataq və burğu sözləri fars dilinə keçdikdən sonra “yedik” və “buq” şəkillərini almış, eyni zamanda mənaları da dəyişmişdir. Qədim zamanlardan Azərbaycan dilindən farscaya keçən bəzi sözlər də vardır ki, bu gün müasir ana dilində o sözlər ya formasını dəyişmiş, ya da arxaıkləşmişdir. Məsələn üçün “oruğ” və “otraq” bu qəbildən olan sözlərdir (3).

Qeyd olunduğu kimi, bir çox Azərbaycan sözləri fars dilinə keçdikdən sonra fars dilinin qanunlarına uyğun olaraq müəyyən transformasiyaya məruz qalmışlar. Bu leksik hadisəni “yad mühitdə inkişaf edən şəkil və məna dəyişikliyi” kimi adlandıra bilərik (3). Azərbaycan dilində mövcud olan “alaca at”, “alaşa at” ifadələri fars dilində şəklini dəyişərək “aleşe”, “əsbe-aleşe” formasında, “aş” sözü isə mənasını dəyişərək “şorba” anlamında işlənməkdədir. Bundan başqa, müasir Azərbaycan dilində işlədilən və məxsusi olaraq Azərbaycan çay mədəniyyətinə aid bir termin kimi for-

malaşmış “dişləmə çay” (xüsusilə kəllə qəndlə içilən çay – İ.S.) ifadəsi müasir fars dilində fonetik dəyişimə məruz qalaraq “çaye-dişləmə” formasında işlənəlməkdədir.

Türk dillərindən, o cümlədən də Azərbaycan dilindən alınma sözlər içərisində iqtisadiyyatın, mədəniyyətin və ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə aid olan yüzlərlə söz vardır. Bunların içərisində hərbi sahəyə, ticarətə, məişətə, ovçuluğa, kənd təsərrüfatına, eləcə də maldarlığa və s. sahələrə aid çoxlu sözlər mövcuddur. Bəzi alınma sözlər türk sülalələri olan Səfəvi və Qacarların İrandakı hakimiyyəti zamanı

saray həyatı ilə əlaqədardır.

Hərbi sahəyə aid sözlərdən tup, qoşun, keşik, tofəng, saçme, qondağ, feşəng, yortme, yureş, yaraq, qamçı, qaşov və s. sözləri xatırlatmaq lazımdır ki, bunlardan bir çoxu bu gün də fars dilində işlənəlməkdədir. Məsələn, boluk (bölük) sözü əvvəl-lər hərbi dəstə mənasında işlənsə də, sonralar daha çox əyalət, rayon anlamında is-tifadə edilmişdir. Azuqe sözü əvvəllər hərbi termin kimi işlənirdisə, sonralar ümumiyyətlə ərzaq, qida mənasını ifadə etmişdir.

Fars dilində Azərbaycan türkcəsindən alınmış məişət əşyaları ilə bağlı xeyli söz vardır. Məsələn: qaşoq, boşqab, ələk, dogme, dolme, otaq, toşək, qeyçi, qay-maq, çopoq, çəkme, ocaq, otu və s.

Ticarət, sənətkarlıq, kənd təsərrüfatı, o cümlədən maldarlıqla əlaqədar Azərbaycan türkcəsindən alınma sözlərdən bunları qeyd etmək olar: tutun, qomrok, qaçaq, qeşlaq, yeylaq, batlaq, alaçıq, saqqez, kuç, kork və s.

Quş, heyvan və bitki adları: ordək, qaz, belderçin, quş (qartal), qaraquş (şahin), olağ, qater, bid, saman, qeysi və s.

Bu gün müasir fars dilində çox işlənən Azərbaycan dilindən alınma qadağan, souqat, soraq, bəzək, komək kimi isimləri, çağ (kök), çabok (çevik), qati, kuçek kimi sifətləri göstərmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan-türk mənşəli sözlər fars dilinin söz yaradıcılığı sistemində böyük təsir göstərmişdir. Bunlar fars sözləri və ya şəkilçiləri ilə birləşərək düzəltmə və ya mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində xüsusi əhəmiyyət daşımışdır. Bu yolla bu gün də fars dilində işlədilən qapıdan-qapmaq, kuçidən- köçmək, qarətidən- qarət etmək, tupxane-topxana, artilleriya, feşəngbiyar- gülləda-şıyan, əməkdar-əməkdar, dogmesazi-düymə istehsalı və s. sözlər, eləcə də kuç kərdən-köç etmək, topoq xordən-dili topoq vurmaq, bəzək kərdən-bəzəmək kimi ad hissəsi Azərbaycan dilindən alınma sözlərlə düzələn feli-frazeoloji birləşmələr yaranmışdır.

Azərbaycan dilindən fars dilinə təkcə sözlər deyil, bir neçə sözdüzəldici şəkilçilər də keçmişdir ki, onlardan ən çox işlənəni -çı⁴ şəkilçisidir. Peşə mənası əmələ gətirən bu şəkilçi həm fars, həm də alınma sözlərə qoşularaq fars dilində yeni mənalı isimlər düzəldir. Məsələn: şəkarçi-ovçu, mədənçi-şaxtaçı, doroskeçi-faytonçu, carçi-carçı və s. Danışiq dilində də bu şəkilçi ilə düzələn və “ruznamenevis” sözü əvəzində işlədilən ruznameçi, yəni qəzetçi, məşvərətçi, sinemaçi-kino işçisi, post-çi-poçtalyon və s. bu kimi sözlərə üstünlük verilir.

“Baş” sözü və “i” mənsubiyyət şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gələn “başı” sözü də şəkilçiləşərək təkcə türk sözlərinə deyil, fars, ərəb sözlərinə də artırılır. Məsələn: yüzbaşı, bağbanbaşı, tacerbaşı, həkimbaşı, həmmalbaşı və s.

Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi yazı dili, danışq dili və ya hər ikisi ilə baş tutur. Fars dilində işlədilən Azərbaycan sözləri həm yazı, həm də danışq dili vasitəsilə alınmışdır. Azərbaycan dilinə aid sözlərin fars dilinə integrasiyasında danışq dili üstünlük təşkil edir. Məlum olduğu kimi, bir çox Azərbaycan yazıçısı, şairi və alimi öz yaradıcılıqlarında fars dilindən istifadə etməklə yanaşı, gündəlik həyatda da bu dildən ünsiyyət vasitəsi kimi yararlanmışlar. Təsədüfi deyil ki, müasir fars dilinin ləhcələrində Azərbaycan dilindən alınmış sözlər ədəbi dildə olan sözlərdən daha çoxdur. Belə ki, N.Z. Hatəmi yazır ki, təkcə fars dilinin Tehran ləhcəsində Azərbaycan dilinə aid 150-dən çox söz var. Burada maraqlı bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, fars dilinin ləhcələri qədim fars sözlərinin arxaik formalarını müasir dövrə qədər qoruyub saxladığı kimi, qədim Azərbaycan dilinə aid sözlərin də ilkin, əski variantlarını günümüzdə qədər qoruyub saxlamışdır. Danışq dili ilə bağlı bir faktı da vurğulamaq yerinə düşər ki, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bu gün İran İslam Respublikasında 30 milyondan çox azərbaycanlı yaşayır və onlar gündəlik həyatlarında öz ana dilləri olan Azərbaycan dili ilə yanaşı, dövlət dili olan farscadan da geniş şəkildə istifadə edirlər. Məhz bu iki dildən paralel istifadə zamanı da fars dilinə bir çox Azərbaycan sözləri daxil olur və bu proses hələ uzun müddət davam edəcək. Deməli, bizim bu tədqiqat mövzumuz hələ uzun müddət öz aktuallığını qoruyub saxlayacaqdır.

Yazı dili vasitəsilə Azərbaycan dilindən fars dilinə keçmiş sözlər isə, əsasən, ana dili Azərbaycan dili olan və farsca yazan elm adamları, şairlər vasitəsilə keçmişdir. Farsca ilə yanaşı azərbaycanca və ərəbcə yazan məşhur elm adamları və şairlər – Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Şah Təhməsim Səfəvi, Şərəfəddin Bəddisi, İskəndər bəy Münşi və başqaları Azərbaycan dilinə aid və farscada qarşılığı olmayan bəzi sözləri fikirlərini daha aydın, dolğun və orijinala yaxın ifadə edə bilmək üçün farsdilli mətnlərində, şeirlərində istifadə etmişlər.

Araşdırmaçıların fikrincə, Nizami yaradıcılığının tədqiqatçılarından biri olan görkəmli alim Həmid Araslı şairin öz əsərlərində Azərbaycan atalar sözlərindən məharətlə istifadə etməsini çox gözəl izah etmiş və əsaslandırmışdır. Məsələn,

“pişik balasını istədiyindən yeyər” Azərbaycan atalar sözü fars dilində olmadığından Nizami böyük məharətlə onu öz “Xəmsə”sində iki misra ilə belə verib:

قوربه چه بود سرهم پوسی

بچه خود را خورد از دوستی

Qorbe ço bovəd sərhəm pusti,

Bəççeye-xod ra xorəd əz dusti.

Digər bir misala diqqət yetirək: “Vaxtsiz banlayan xoruzun başını kəsərlər” ifadəsini Nizami nəzmlə belə verib:

خروس که بیجا خواند

بجای پر فشانده سر فشانند

Xorusi ke bica xanəd,
Becaye pər fəşani, sər fəşanənd.

Yaxud da Nizami türk və fars dillərində olan atalar sözləri və zərbi-məsələlərin hər iki dildə mövcud olduğunu nəzərə alıb onları yerli-yerində işlətməyə nail olub.

Hər qamış şəkər, hər gül bar verməz,
Hər uşaq doğana qadın deyilməz.

Şair əsərlərində istifadə etdiyi fars dilinə məxsus bəzi zərbül-məsəlləri də türk sözləri ilə zənginləşdirib. Misal üçün bir misraya baxaq:

چرکین برسیه نه منحیند جوانی در کوچ است

Çerkin bər siyah nəminehinəd, cəvani dər kuç əst.

Araşdırmaçının fikrincə, buradakı “çirkin” və “köç” sözləri təmiz türk-Azərbaycan kəlmələridir. Qeyd etmək lazımdır ki, Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sində türk-Azərbaycan sözlərinin sayı 120-dən çoxdur. Burada elə beytlərə rast gəlmək olur ki, şair bir beytdə Azərbaycan dilinə aid iki söz işlədib:

تاج تو افسوس که از سر به است

چول فرس توربه از خز به است

Tace-to əfsus ke əz sər behəst,
Çole-fərəs, torbe əz xəz behəst.

Göründüyü kimi sonuncu misradakı “çul” və “torba” sözləri sırf türk-Azərbaycan sözləridir (1). Bu cür misalları digər klassiklərin yaradıcılığını araşdırmaqla daha da genişləndirmək olar.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, alınma sözlər çox zaman fonetik dəyişikliyə məruz qalır. Bunun əsas səbəbi söz alan dilin fonetik qanunlarının təsiri, məna ilə şəkil arasındakı fərqlilik və ya alınma sözün başqa bir dil vasitəsilə leksik fonda daxil olmasıdır. Göstərilən bu səbəblərə görə də fars dilində işlədilən Azərbaycan dilinə aid bir çox sözlər həqiqi mənasından uzaqlaşaraq yeni məcazi məna qazana bilir, daha geniş və yaxud da daha dar mənada işlədilə bilər. Bu da alınma sözlərin müəyyən edilib aşkarlanmasını çox çətinləşdirir və bəzən də mümkünsüz edir. Bu cür sözləri tapıb müəyyənləşdirmək üçün tədqiqatçı dilçiliyi dərindən bilməli, dillərin tarixi qrammatikasını müqayisəli şəkildə incələməlidir. Bir çox alınma sözlər də vardır ki, qəbul olunduqları dilin daxili qanunlarına uymadan öz ilkin variantlarını, formalarını qoruyub saxlayırlar. Bu tip sözləri isə ayırd etmək çox asan olur.

Fars dilində alınma sözlərin əksəriyyəti bu dilin qanunlarına uyğun şəkildə dəyişikliyə uğrayır. Bundan əlavə, müasir fars dilində ərəb əlifbasından istifadə olunduğuna görə alınma sözlər bu əlifbanın səs sisteminə görə də müəyyən dəyişikliklərə uğraya bilir. Belə ki, “ı”, “ü”, “ö” səsləri fars dilində olmadığından bu səslərin iştirak etdiyi Azərbaycan sözləri daha çox forma dəyişikliyinə məruz qalır.

Bildiyimiz kimi, fars dili qrammatik quruluşu ilə yanaşı fonetik baxımdan da Azərbaycan dilindən fərqlənir və hər bir dilin özünə xas qanunları vardır. Məsələn, Azərbaycan dilində mövcud olan ahəng qanunu fars dilində yoxdur. Amma fars dilində olan uzun saitlər də sırf Azərbaycan sözləri üçün xarakterik deyildir. Bu səbəb-

lə Azərbaycan dilindən alınmış sözlər fars dilinin fonetik qanunlarına uyğun-laşaraq dəyişikliyə məruz qalır. Belə ki, fars dilində işlənən Azərbaycan sözləri fars dilində mövcud olmayan hər hansı bir fonemdən müştəşəkkildirsə, bu fonem məcburi şəkildə dəyişəcəkdir və bu da sözün ümumi şəkildə dəyişikliyinə səbəb olacaqdır. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilində doqquz sait olduğu halda fars dilində olan saitlərin sayı altıdır, yəni, Azərbaycan dilində olan “ö”, “ü” və “ı” saitləri fars dilində yoxdur. Qeyd olunan bu saitlərdən birinin və yaxud da bir neçəsinin işlədildiyi Azərbaycan dilinə aid hər hansı bir söz fars dilində köklü dəyişikliyə uğrayır. Məsələn, tufəng sözü “tofəng”, qızıl sözü “qizel”, qırmızı sözü “qermez”, çadır sözü “çador” yaxud “çader” kimi tələffüz olunur. Fars dilinin tarixi inkişafı nəticəsində isə Azərbaycan-türk dilindən keçmiş kəlmələr vaxt keçdikcə daha çox dəyişikliyə məruz qalır və tamamən “farslaşır”.

Müasir fars dilində işlədilən Azərbaycan sözlərinin işlənmə forması, istifadə arealı və uğradığı dəyişikliklərlə bağlı təsəvvür yaratmaq üçün aşağıda verilmiş cədvələ diqqət yetirək:

Azərbaycan dilində	Fars dilində yazılışı	Fars dilində tələffüzü	Fars dilində daşdığı məna
azuqə	آزوقه	azuqe	ərzaq, qida
ordugah	اوردوگاه	orduqah	eyni məna
ağa	اقا	ağa	kişilərə müraciət forması
ağız	اعيز	ağez	başlanğıc, başlama
ümid	اوميد	omid	eyni məna
baca	باجه	bace	eyni mənada
balış	باليش	baleş	kisə, ağzı bağlı boxça
tufəng	توفنگ	tofəng	eyni məna
bataqlıq	باتدق	batdəq	eyni məna
topxana	توپخانه	tupxane	silah, sursat anbarı
tütүн	توتون	tutun	eyni məna
duman	تومان	tuman	eyni məna
çadır	چادور	çador	eyni məna
çirk	چرك	çerk	eyni məna
çəkie	چقوش	çeqquş	eyni məna
çəkmə	چكمه	çekme	eyni məna
xanım	خانيم	xanom	qadınlara müraciət forması
dənə	دانه	dane	eyni məna
daz	تاس	tas	eyni məna
qaşıq	قاشوق	qaşoq	eyni məna

kömək	کومک	komek	eyni məna
kilid	کلید	kelit	eyni məna
köç	کوچ	kuç	eyni məna
kor	کور	kur	eyni məna
kiçik	کوچک	kuçek	eyni məna
nökər	نوکر	nouker	eyni məna
yaxa	یخه	yəxe	eyni məna
yaylıq	یایلق	yeylaq	eyni məna
çəpiş	چپیش	çəpeş	keçi balası
təkə	تکه	təke	erkək keçi
qaymaq	قیمق	qeymaq	eyni mənada
qayış	قییش	qeyiş	intiql kəməri
qundaq	قوندا	qondağ	tüfəng qundağı
zoğal	زوقال	zuğal	yanan qırmızı kömür
qutu	قوتی	quti	eyni məna
qiymə	قیمه	ğiyme	xırda doğranmış ət
açar	اچار	açar	açar, alət
adaş	آداش	adaş	eyni adlı
dadaş	داداش	dadəş	qardaş
arxalıq	آرخالق	arxaleq	geyim
arabaçı	ارابه چی	ərrabəçi	yük daşıyan
başmaqçı	باشماقچی	başmaqçı	dəri ustası, ayaqqabı tikən
Boşqab	بوشقاب	buşqab	eyni mənada
Pars	پارس	pars	yırtıcı heyvan
döşək	تشک	töşək	eyni mənada
tümən	تومان	tomən	on riyal qarşılığı pul vahidi

Bu cədvəli daha da genişləndirmək olar. Buradan da göründüyü kimi, bir çox sözlər fars dilinə keçdikdən sonra nəinki forma və tələffüz cəhətdən dəyişikliyə uğramış hətta zaman keçdikcə fərqli məna da qazanmışlar.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, dil canlı orqanizmdir və zaman keçdikcə inkişaf edir. Fars dili də daimi olaraq inkişaf etməkdədir. Bu proses müasir dövrdə daha da sürətlənir. Elmin, ədəbiyyatın inkişafı dilin zənginləşməsinə rəvac yaradır. Yer kürəsini əhatə edən qloballaşma da bu prosesə ciddi təsir göstərən amillərdəndir. Mədəniyyətlərin qovuşması, müasir texnologiyanın inkişafı kimi amillər də dilin zənginləşməsində rol oynayır. Bu gün də fars dili yuxarıda sadaladığımız amillərin təsiri ilə bir çox Avropa və Şərq dillərindən sözlər alır. Bu dillər arasında, şübhəsiz ki, Azərbaycan dili də vardır. Bu fakt bir də onunla əlaqədardır ki, hal-hazırda İran coğrafiya-

sında 30 milyondan artıq azərbaycanlı yaşayır və onlar öz ana dilləri ilə yanaşı müasir fars dilindən də paralel olaraq öz həyatlarında daim istifadə edirlər və bu proses zamanı da fars dilinə yeni Azərbaycan sözlərinin daxil olmasında vasitəçi olurlar. Bu da onu göstərir ki, qeyd olunan proses hələ uzun müddət davam edəcək və haqqında söz açılan bu mövzu ilə bağlı yeni problemlər ortaya çıxaraq öz tədqiqini gözləyəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ağamirov Cahan. Nizaminin əsərlərində türk sözləri. www.davam.az
2. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi (I hissə). Bakı, 2012, 494 s.
3. Zərrinzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı, 1962, 435 s.
4. Rəhimova D. Müasir fars dilində Azərbaycan-türk sözləri. Bakı, 1998, 148 s.
5. Kaşğarlı Mahmut. "Divani-lüğət-ut-türk". Türk Dil Kurumu. Ankara, 2003.
6. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild. Bakı, 2003, səh.232-233.
7. Mahmudov M. "Piyada... Təbrizdən Şama qədər". Bakı, Yazıçı, 1982, s. 38-40.
8. Kanar Mehmet. Öğretmeli Etimolojik Farsça-Türkçe Sözlük. İstanbul, 1998, 2448 s.
- 9.Общее языкознание под ред. А.Серебренникова, Москва, «Наука»,1970, с. 198.

И. Султанова

Взаимная связь азербайджанского и персидского языков

Резюме

В данной статье даётся обширная информация об истории, искусстве и литературе Азербайджана. Помимо этого, отмечается краткая история азербайджанского языка, ссылающаяся на исторические источники. Основная мысль статьи посвящена лингвистическому анализу азербайджанского языка, основывающаяся на взаимодействии тюркского и персидского языков. В статье исследуются слова азербайджанский происхождения, перешедшие в персидского язык, а также слова тюркского происхождения, перешедшие в персидскую речь. Данные исследования опираются на произведения и научные труды великих азербайджанских писателей и учёных.

Культурная история азербайджанского народа древняя и очень богатая. Культура нашего народа много лет развивалась и стала сегодня. После того как Азербайджан стал независимым государством, началось более широкое изучение и изучение этой богатой культуры. Таким образом, важно изучать различные области нашей культуры - историю, письменную и устную литературу, лингвистику, этнографию, искусство и так далее. было сделано много исследований и ценных работ. Отрадно, что сегодня этот процесс становится все более популярным, и в этих областях создаются новые работы.

Тем не менее, есть также много проблем и проблем в вышеупомянутых областях науки, которые ждут наших ученых, чтобы решить эти проблемы.

Ключевые слова: персидский язык, азербайджанский язык, заимствованные слова, языковедение, история языка, литература, фонетика, лексика

İ.Sultanova

Interaction of Azerbaijani and Persian languages

Summary

To this day always thought that Persian words were passed to Azerbaijan language. But this is not true. By Prof. Dr. H. By Zerinezade revealed for the first time. Prof. Dr. H. Zerinezade proved that about 600 Azerbaijan languages words passed to Persian language. The mutual relationship between the Azerbaijanian and Persian languages is an important issue. Azerbaijan and Iranian peoples of the neighborhood, trade and cultural relations continued for centuries. The impact of these relationships on the left languages, has led to the enrichment of each of the two languages.

Historical development of the peoples of the Azerbaijanian and Iranian, Azerbaijan and Persian languages, history, language, science, historical linguistic, historical phonetics of the investigation of this issue is very important. Date of Azerbaijan Turkish grammar, dialects, many works written about the phonetics of Arabic, Turkish, Persian and other languages examined the effect, although a limited number of works in the Azerbaijan language is available on the impact of those languages. In the case of an interaction between languages, it necessarily must be mutual interaction. The most important task of linguists in both the development of the language, the grammar of scientific evidence to determine by examining the interaction.

Reciprocal relationship between languages, written language, spoken language, or both, may realize such. Persian and Azerbaijan words used in the article were taken through both speech. Speaking obtained through words fit well with the characteristics of the language. In this way, the words includes words in ordinary life outside the cultural field. Contemporary Persian loanwords from Azerbaijan language is much more than writing. The dialects of Persian language to the present day as well as that the old words of the old Turkish words have maintained to the present day.

Key words: Persian language, Azerbaijan language, language, quote tags, linguistic, language history, phonetic

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.06.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 01.11.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevrar Cabbarlı tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur